

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАЗВ ПОЛЯ ПІСЛЯ ВИРОЩУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ГОВІРКАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Народна географічна термінологія все частіше стає об'єктом дослідження у слов'янському мовознавстві (І. Яшкін у білоруській, П. Нітче у польській, Р. Малько у чеській і словацькій, Е. Мурзаєв і М. Толстой у російській), адже ця група лексики є дуже стійкою і довго зберігається в мові.

Прикладами описів української народної географічної термінології є ряд словників: «Словник народних географічних термінів Волині» (1997, 2013) О. Данилюк, «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» (2000) Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш, «Словник народних географічних термінів західноподільських говірок» (2012) І. Потапчук, «Словник народних географічних термінів Ровенщини» (2013) С. Шийки, «Словник географічної народної термінології українських східнословобожанських говірок Луганщини» (2017) О. Слободян та ін., що видані окремо або входять до дисертацій.

Основними напрямками дослідження народних географічних термінів в українському мовознавстві є семантика й етимологія. Утім, поєднання у вивченні цієї лексичної групи структурних і семантичних особливостей увиразнить ряд специфічних ознак номенів, а також спонукатиме до порівняння їх на слов'янському тлі.

Якщо монографічно семантичні особливості спостереженні на матеріалі говірок Центральної України [5], то структурна (словотвірна) характеристика географічної лексики присутні лише в дисертаційних працях Т. Марусенко «Назви рельєфу в українській мові (на слов'янському тлі)» (1967) [10], Є. Черепанової «Географічна термінологія Чернігівсько-Сумського Полісся» (1973) [13]. Словотвірні типи назв місць вирощування сільськогосподарських культур представлені у дериватологічних [7; 8] та лексичних студіях [2, с. 78–86]. Словотвірні особливості географічних назв на позначення рослинного покриву (семантичне поле 'ліс') на матеріалі говірок Івано-Франківщини представлені у статті С. Личук [9].

За таких умов розвідки у напрямку вивчення словотвірних типів народної географічної термінології, коли б мали вже місце в українському мовознавстві, то потребували б сьогодні вже студій динаміки структурних явищ, вивчення їх у просторі й часі. Наявні дослідження географічних термінів лише кількох регіонів України потребують доповнення: інші території потрібно вивчати на всіх мовних рівнях і на підставі результатів дослідження спостерігати тенденції в семантиці, способах номінації, словотвірних рисах та просторовому поширенні географічної номенклатури, яка є важливою частиною загальнонародної мови.

Народна географічна термінологія є частиною лексичної системи, однієї з термінологічних систем мови або діалекту, тому їй повною мірою властиві будь-якого роду ономазіологічні і семасіологічні процеси, що протікають у сфері конкретної, денотативної лексики. У межах окремо взятого народного говору географічні терміни, як правило, однозначні, позбавлені переносно-образних значень і емоційно-експресивної функції, водночас народні географічні терміни мають свою специфіку, зумовлену тісним зв'язком, по-перше, з топонімічними утвореннями і, по-друге, з реаліями географічного середовища, що динамічно змінюються. Дослідження лексем на позначення географічних об'єктів має важливе значення не лише для мовознавчих студій, а й для природничих, історичних, етнологічних тощо.

Проведений нами аналіз актуальний у вище окресленому напрямку й орієнтований на структурно-семантичний аналіз репрезентації семи 'поле після виро-

шування сільськогосподарської культури' у говірках Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини).

Аналізовані назви на позначення *nomina loci* [8, с. 24], див. за виданням [5], демонструють наявність тісного семантичного зв'язку між елементами різних мікрогруп. В обстежуваних говірках Центральної України [4, с. 78] назви на позначення земельних ділянок найтісніше пов'язані з назвами сільськогосподарських культур, що відзначено у дериватологічних та лексичних студіях [2, с. 78–86; 7; 8]. Запропонована П. Гриценком надговіркова модель сегментації семи 'поле, з якого зібрано врожай', яка включає компоненти 'поле після пшениці', 'поле після жита', 'поле після ячменю', 'поле після кукурудзи', 'поле після картоплі' тощо [2, с. 78], у досліджуваних говірках реалізується специфічно. По-перше, багато з наведених ученим сем відсутні, тобто існуючі репрезентанти не повністю відбивають семантичний простір зазначеної моделі. Наприклад, на позначення 'поля після збирання будь-яких злакових' у переважній більшості говірок виступають лексеми *стерня*, *кошенка*. По-друге, тут яскраво помітна така тенденція у моделюванні, як семантичний перехід 'рослина'→'поле, з якого зібрана ця рослина': *гречка* 'поле, з якого зібрана гречка' (див. в інших слов'янських мовах [6, с. 44]), *кукуруза*, *пшінка* 'поле, з якого зібрана кукурудза' (див. Картосхему № 16 [4]; характерно, що ареали назв поля збігаються з відповідними ареалами назв культури), *картошка*, *жито*, *соняшник (сояшник)*, *ячмінь*, *просо*, тобто вони вживаються у вторинному, метонімічному значенні.

Активна в інших діалектах семантична модель називання земельних ділянок такого типу похідними з суфіксом *-иськ(о)* у досліджуваних говірках реалізується поодинокі: *пшенисько* 'поле після збирання пшениці' [4, с. 78].

Назва 'поля після збирання ячменю' *ячмище* має паралель у сербській і хорватській мовах *јѣчмиште* [12, с. 309], однак рідко вживана в українській діалектній мові: *яшнице* [3: 4, с. 546].

Порівняно з *гречка* споріднений народний географічний термін *гречанка* має похідну від *гречаний* основу і два частково відмінних значення: 'поле, де росте гречка' і 'поле після збирання гречки' (пор. *гречанка* «гречана солома» [3: 4, с. 324]).

Унаслідок асоціації за суміжністю (метонімії) утворився номен *гичка* 'поле після буряка', мотивований назвою верхньої частини буряка, залишеної після збирання врожаю.

Окремі лексеми називають поле, де ростуть баштанні культури або за певною рослиною, очевидно, переважаючою (наприклад, *кавун*), або за загальною (родовою) назвою культури – *баштан*.

Не менш частотні при найменуванні і родові лексеми (в т. ч. слова *поле*, *площа*, *кусок*), які спроможні конкретизувати свою семантику, сполучаючись із найменуваннями рослин у родовому відмінку чи відповідними ад'єктивами: *бурякове поле*, *кусок картошки*, *кукурузяна площа* тощо, які повсюдно поширені в досліджуваному ареалі.

Деякі родові лексеми можуть протиставлятися своїм значенням як номінації ширшого і вузького поняття: *площа* 'поле (в загальному значенні)' – *кусок* 'частина поля'.

Інколи спеціальні назви на позначення описуваних понять відсутні, на їхньому місці вживаються більш загальні *стерня*, *кошенка*, що вже відзначалося.

Стерня 'поле після збирання злакових' – широко відоме в літературній мові і в багатьох українських діалектах (пор. [3: 4, с. 203]). З таким же чи близьким значенням цей народний географічний термін вживається в російській, білоруській, польській, сербсько-хорватській, болгарській та інших слов'янських мовах [6, с. 80], що свідчить про його праслов'янське походження (див. [6, с. 81]).

Дослідження семантичної опозиції 'поле, яке засіяне (засаджене) культурою': 'поле після збирання культури', на важливість вивчення якої вказує П. Гриценко [2, с. 80], показало: по-перше, повну перевагу тотожних репрезентантів сем (виняток становлять *гичка, кошенка, стерня* – кореляти іншої семи); по-друге, вираження сем загального значення «поле, засіяне (засаджене) культурою» має значну варіативність: це і суфіксальне оформлення, і семантичні переходи тощо; по-третє, семантичні простори сем виражаються на прикладах різних моделей асиметрично:

– 'рослина' → 'поле': *жито, просо, ячмінь* (пор. тс. у поліських говірках [1, с. 130]);

– назва на означення поля = назва рослини + *-иськ(о), -ищ(е), -анк(а)*: *картоплище, гречанка*;

– словосполучні назви земельних ділянок: родова лексема + конкретизуючий рослину ад'єктив. Пор. лексичні аналогії на матеріалі поліських говірок [11, с. 36–47].

Особливістю народних географічних термінів з опозиційною семантичною структурою 'назва рослини' – 'поле чи ділянка землі з цією рослиною' є те, що вони мають «кочівний» характер, тобто переміщуються вслід за відповідним місцем, де вирощується та чи інша культура. Це відрізняє такі номени від постійно (чи відносно постійно) локалізованих назв типу *степ, долина, ліс, горб*.

Аналіз народних географічних назв Кіровоградщини довів, що ця група лексики є порівняно численною для досліджуваного ареалу, оскільки понад 70 відсотків області займають орні землі, на яких вирощуються сільськогосподарські культури. Тісні структурні зв'язки суміжних лексико-семантичних груп підкріплені мотиваційними зв'язками, а також помічена і неусталеність у використанні морфологічних та неморфологічних засобів номінації.

Перспективи вивчення окресленої проблеми пов'язані з визначенням структури і семантики народної географічної номенклатури та порівняння її з матеріалом дослідження інших регіонів України та країн Славії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Говірки чорнобильської зони. Системний опис / П. Ю. Гриценко та ін. Київ: Довіра, 1999. 271 с.
2. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. К.: Наук. думка, 1984. 227 с.
3. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4-х т. Київ: Наук. думка, 1996–1997. Т. 1–4.
4. Громко Т. В. Семантичні особливості народних географічних термінів Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини): дис. ... канд. філол. наук. Кіровоград, 2000. 194 с.
5. Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини): монографія. Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. 172 с.
6. Дзедзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. Київ: Наук. думка, 1968. 210 с.
7. Закревська Я. В. Творення назв поля з-під сільськогосподарських культур. *Українська діалектна морфологія*. Київ, 1969. С. 34–43.
8. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наук. думка, 1976. 163 с.
9. Личук С. В. Способи творення географічної номенклатури Івано-Франківщини на позначення рослинного покриву. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2014. Вип. 15. С. 47–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dlgum_2014_15_8
10. Марусенко Т. А. Названня рельєфа в українском языке (на славянском фоне): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ; Каменец-Подольский, 1967. 18 с.
11. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся. Київ: Наук. думка, 1985. 312 с.
12. Толстой И. И. Сербско-хорватско-русский словарь. Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. 1168 с.
13. Черепанова Е. А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Минск, 1973. 26 с.